

УДК 908.001.32(477.5)«18/19»

Т.Ю. Місостов

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА З ВИВЧЕННЯ РОЗВИТКУ ІСТОРИКО–КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ В ГУБЕРНІЯХ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена аналізу джерел, які містять фактичний матеріал щодо розвитку історико-краєзнавчої роботи у Харківській, Полтавській та Чернігівській губерніях дореволюційного періоду. Автором досліджуються опубліковані джерела, архівні документи, матеріали дореволюційних періодичних видань, а також мемуарна література. Систематизація та характеристика цих джерел має стати своєрідним путівником при зборі інформації, необхідної для висвітлення повноцінної картини розвитку дореволюційного історичного краєзнавства на Лівобережній Україні.

Ключові слова: опубліковані джерела, періодичні видання, археологічний з'їзд, історичне краєзнавство, архівні документи.

Статья посвящена анализу источников, в которых есть фактический материал о развитии историко-краеведческой работы в Харьковской, Полтавской и Черниговской губерниях дореволюционного периода. Автором исследуются опубликованные источники, архивные документы, материалы дореволюционных периодических изданий, а также мемуарная литература. Систематизация и характеристика этих источников должна стать своеобразным путеводителем при сборе информации, необходимой для освещения полноценной картины развития дореволюционного исторического краеведения на Левобережной Украине.

Ключевые слова: опубликованные источники, периодические издания, археологический съезд, архивные документы.

The article deals with the analysis of sources which contain factual material concerning the development of the historical country lore work in Kharkiv, Poltava and Chernihiv provinces of the pre-revolutionary period. Published sources, archive documents, pre-revolutionary periodicals, memoirs are studied by the author. The systematization of these sources is to become a peculiar guide for the collection of information which is necessary for studying the phenomenon of the historical country lore movement in the Left-hand bank Ukraine.

Key words: published sources, periodicals, archeological congress, historical country lore study, archive documents.

Постановка проблеми. Вивчення історії рідного краю, безсумнівно, є важливою складовою у духовному відродженні українського народу. При цьому, саме розвиток історичного краєзнавства відіграє провідну роль у набутті суспільством певного рівня знань щодо свого історичного минулого. Вивчення окремих етапів розвитку історичного краєзнавства дає змогу висвітлити та проаналізувати досвід попередніх поколінь у розгортанні історико-краєзнавчого руху в різних регіонах України. Зокрема, вив-

чення розвитку історичного краєзнавства в Харківській, Полтавській та Чернігівській губерніях наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. відображає процес становлення і подальшого розвитку історико-краєзнавчого руху на Лівобережній Україні у дореволюційний період.

Аналіз джерел є фундаментом будь якого історичного дослідження, тому вивчення джерельної бази має першочергове значення при відображенні повноцінної картини дореволюційного розвитку історичного краєзнавства на Лівобережжі.

Мета статті. Висвітлити основні джерела з вивчення розвитку історичного краєзнавства в

губерніях Лівобережної України у дореволюційний період, систематизувати джерельні матеріали по окремим групам і надати їм характеристику.

Виклад основного матеріалу. Джерела, які містять інформацію щодо дореволюційного розвитку історико-краєзнавчої роботи в губерніях Лівобережної України, досить багаті і різноманітні. Основний масив джерел можна умовно поділити на чотири групи.

До першої групи відносяться опубліковані джерела. Ця група представлена, головним чином, збірниками праць або щорічними звітами, які видавалися окремими губернськими краєзнавчими осередками Харківщини, Полтавщини та Чернігівщини. Надзвичайно важливі джерела про розвиток дореволюційного історичного краєзнавства у Харківській губернії – це збірники Харківського історико-філологічного товариства, які виходили в період з 1886-го до 1905-го років. Ці джерела включають багато даних про історико-краєзнавчі заходи цього товариства, а також діяльність окремих його членів, а саме археологічні, етнографічні та архівні дослідження, наукові експедиції тощо. Крім цього, збірники містять матеріали щодо пожертвувань та державних субсидій на розвиток історичного краєзнавства Харківщини [22]. У 1911 – 1914 рр. Харківське історико-філологічне товариство, проводячи заходи щодо популяризації результатів своєї діяльності, видало п'ять номерів свого вісника [3]. Таким чином, товариство намагалося, завдяки більш сприятливій формі змісту номерів вісника, значно розширити коло прихильників своєї історико-краєзнавчої діяльності серед широких верст населення. Значне місце в цих виданнях займала публікація протоколів чергових засідань членів Харківського історико-філологічного товариства, на яких були висвітлені найбільш актуальні тогочасні проблеми і питання розвитку історико-краєзнавчого руху на Харківщині та Україні в цілому. Відомості щодо засідань членів товариства та питань, які були обговорені на цих зборах, містяться на шпальтах газет “Южный край” за 1881 – 1914 рр. та “Харківські губернські Відомості” [31, 35]. Цікаві також матеріали щодо роботи проведеного в Харкові XII археологічного з'їзду, які містяться в історичному віснику за 1902 р. [12].

Одним з найважливіших опублікованих джерел по вивченню розвитку історичного краєзнавства на початку ХХ ст. є “Праці XII археологічного з'їзду у Харкові в 1902 році”, які були надруковані у 1905 році під редакцією графині П.С. Уварової [28]. В працях з'їзду наведені результати всіх екскурсій та експедицій

історико-краєзнавчого характеру, зроблених до проведення XII археологічного з'їзду, подані матеріали етнографічного характеру, висвітлені біографічні дані окремих лірників та кобзарів, надані відомості про стан церковних споруд у деяких повітах Харківської губернії тощо. Крім цього, на з'їзді були оприлюднені пропозиції дослідників, щодо кращої роботи у розвитку історико-краєзнавчої діяльності. Зокрема, були висловлені думки щодо зміцнення зв'язків з краєзнавчими осередками інших губерній, обміну досвідом, популяризації історико-краєзнавчої діяльності, заохочення офіційних та громадських кіл до участі у здійсненні заходів історико-краєзнавчого характеру, більш детального дослідження окремих видів самотньої культури. Це дає змогу стверджувати про неабиякий інтерес наукових кіл щодо питання розвитку вивчення місцевого краю. Деякі окремі проблеми історико-краєзнавчого характеру, завдяки їх висвітленню харківськими вченими, знайшли своє втілення і логічне розв'язування на цьому з'їзді. Прикладом цього може бути питання щодо досконалішого вивчення розвитку місцевого кобзарства та лірництва. Саме в “Працях” XII археологічного з'їзду вперше було надруковано список найбільш відомих меценатів, які своїми пожертвуваннями значно сприяли розвитку краєзнавчого руху в Харківській та Полтавській губерніях [29].

Таким чином, надруковані “Праці” археологічного з'їзду, проведеного у Харкові в 1902-му році, а також інші опубліковані джерела дають можливість досить детально дослідити окремі питання розвитку історичного краєзнавства у Харківській та Полтавській губерніях другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Втім дані відомості не охоплюють в повному обсязі вивчення історії розвитку історичного краєзнавства в цих губерніях.

Деякі матеріали щодо вивчення дореволюційного розвитку історичного краєзнавства у Харківській губернії містяться у виданому в 1911 р. історичному огляді діяльності Харківського товариства розповсюдження в народі грамотності. 1869-1909 рр.. [11]. В цьому документі висвітлено певну краєзнавчу діяльність товариства, державні субсидії, перелік всіх голів правління, влаштування шкіл товариством, заснування Шкільно-Педагогічного Комітету та Довідково-Педагогічного Комітету, відкриття Шкільно-Педагогічного музею ім. П.Т. Степанова, організація читань у в'язницях тощо.

Відомості щодо вивчення розвитку історичного краєзнавства у Полтавській

губернії знаходять у звітах Полтавському губернському земству. Ці документи містять в собі відомості щодо історичних пам'яток, розташованих в окремих повітах Полтавської губернії, а саме Гадяцькому, Зеньковському, Кобеляцькому, Костянтиноградському, Кременчукському, Лохвицькому, Лубенському, Миргородському, Переяславському, Пирятинському, Полтавському, Прилуцькому, Роменському та Хорольському повітах [15].

Розпорядження краєзнавчого характеру щодо знаходження та дослідження предметів старовини та археологічних знахідок опубліковані в журналах Полтавського губернського земського збору ХХХІХ чергового скликання за 1903 р., Звіті Полтавської губернської земської управи за 1903 р. та Збірнику циркулярів Полтавського губернатора і губернського правління за 1882-97 рр.. [6, 19, 23]. У збірнику, присвяченому 35-річчю Полтавського краєзнавчого музею та інвентарній книзі музею за 1939 р., знаходимо матеріали щодо походження його дореволюційних колекцій [9]. Також будуть в нагоді Записки Українського наукового Товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині за 1919-20 рр., де є документи щодо розвитку та діяльності цього краєзнавчого осередку Полтавщини [7, 8].

Значний обсяг матеріалів з питань розвитку дореволюційного історичного краєзнавства Полтавщини міститься в опублікованих звітах та працях окремих історико-краєзнавчих осередків цієї губернії. Так, для вивчення діяльності Полтавського краєзнавчого музею необхідно проаналізувати щорічні звіти музею за 1891 – 1917 роки, де містяться відомості щодо його розвитку [18]. Зокрема, ці видання містять інформацію про основні напрямки історико-краєзнавчої роботи музею, діяльність його співробітників – відомих полтавських дослідників місцевої давнини. Аналіз цих джерел, також надає можливість простежити динаміку розвитку окремих відділів цього закладу, вивчити процес формування основних музейних колекцій тощо. Про діяльність іншого краєзнавчого осередку Полтавщини, а саме Полтавської вченої архівної комісії, є досить значна кількість матеріалів у Звітах комісії та її Працях за 1905 – 1917 роки [24, 25]. Аналогічна за своїм характером інформація, що міститься в цих виданнях, надає можливість також вивчити основні напрямки історико-краєзнавчої роботи архівної комісії та визначити роль цього закладу у розвитку історичного краєзнавства Полтавщини в цілому.

Опубліковані джерела, які містять відомості щодо розвитку історичного краєзнавства в

Чернігівській губернії, насамперед, представлені працями Чернігівської архівної комісії та працями попереднього комітету з улаштування XIV археологічного з'їзду в Чернігові [26, 27]. Аналіз різноманітних матеріалів, що опубліковані в працях Чернігівської архівної комісії, дає змогу вивчити не тільки історико-краєзнавчу діяльність одного з головних краєзнавчих осередків губернії, а також детально дослідити основні етапи розвитку історичного краєзнавства Чернігівщини, його головні аспекти і питання.

Другу групу джерел представляють архівні документи. Насамперед, це документи Центрального державного історичного архіву України (ЦДІА України) в Києві, Харківського, Полтавського і Чернігівського облдержархівів, філіалу Чернігівського облдержархіву в місті Ніжині, відділу рідкісної книги бібліотеки ім. В.Г. Короленка, ЦНБ ХНУ ім. В.Н. Каразіна.

Ці документи містять значну кількість маловідомих матеріалів, які складають важливу доповнюючу ланку корисної інформації у всебічному вивченні розвитку історичного краєзнавства на Лівобережній Україні наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. Так, серед численних архівних джерел є важливі актові документи органів влади, які містять відомості щодо проведення окремих історико-краєзнавчих заходів, надання різноманітних пільг і фінансової підтримки губернським історико-краєзнавчим осередкам, пам'яткоохоронну діяльність тощо. Важливою складовою частиною цілісної картини розвитку історико-краєзнавчого руху на Лівобережжі є, також, інформація про діяльність окремих краєзнавців, роботу науково-громадських центрів історико-краєзнавчих досліджень в Харківській, Полтавській та Чернігівській губерніях, здійснення заходів по вивченню місцевої давнини губернськими та земськими закладами і тощо. Зокрема, в ЦДІА України по даній темі можуть бути використані: фонд 2017 (Харківського історико-філологічного товариства), фонд 2052 (М.Ф. Сумцова), фонд 2040 (Д.П. Міллера), фонд 856 (В.Л. Модзалевського), фонд 294 (Канцелярії Київського відділення цензора), фонд 1219 (Скоропадських), фонд 1439 (Чернігівського Головного Жандармського Управління), фонд 1196 (Київського відділення Російського воєно-історичного товариства).

Значну кількість матеріалів щодо розвитку історичного краєзнавства на Харківщині зосереджено у Харківському облдержархіві. Передусім, це фонд 45 (Харківської Міської Управи), де зібрано матеріал щодо виділення

коштів з міського бюджету на різні історико-краєзнавчі заходи (побудову пам'яток, наукові експедиції краєзнавчого характеру, проведеної XII археологічного з'їзду тощо). Окрім того, багато матеріалу є у фонді 3 (канцелярії Харківського губернатора), де зосереджені відомості про археологічні знахідки у Харківській губернії та збір пожертвувань серед громадськості; фонді 200 (Харківського товариства розповсюдження в народі грамотності); фонді 488 (Українського ім. Г.Квітки-Основ'яненко етнографічного товариства); фонді 667 (Харківського університету); фонді 304 (Харківського губернського земства) та фонді 51 (Харківського губернського статистичного комітету).

У Полтавському облдержархіві корисним буде вивчення фонду 875 (Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства), де зосереджені дані про діяльність Полтавського краєзнавчого музею, а саме, звіти музею про археологічні і етнографічні дослідження, екскурсії, пожертвування, колекції, участь у виставках тощо. Також важливим для вивчення є фонд 222 – особистий фонд К. Скаржинської, де містяться матеріали щодо її краєзнавчої діяльності. Для вивчення історії архівної справи в регіоні необхідно звернутись до фондів 1871, 1876, 2125.

Основна частина архівних документів з відомостями про розвиток історичного краєзнавства в Чернігівській губернії, міститься в Чернігівському облдержархіві та його філіалі в м. Ніжині. Зокрема, у Чернігівському архіві це фонди: фонд 127 (Чернігівського губернського правління), де містяться відомості щодо роботи Чернігівської губернської архівної комісії за 1901 – 1902 роки; фонд Р-593 (Відділу народної освіти Чернігівського губернського виконкому) – матеріали з пам'яткоохоронній діяльності в губернії за 1919 рік; фонд Р-7 (Остерського повітового революційного комітету) – відомості щодо збереження пам'яток давнини в Остерському повіті.

В архіві м. Ніжина може бути використано значну кількість документів фонду 1334 (фонд Ніжинського історико-філологічного товариства). Справи фонду містять багато матеріалів щодо заснування та подальшого розвитку цього важливого історико-краєзнавчого осередку Чернігівської губернії, основних напрямків його діяльності, зв'язків цього закладу з іншими центрами краєзнавчих досліджень тощо. Розглядаючи ці матеріали, можна створити уяву про основні характерні риси розвитку історико-краєзнавчого руху в Чернігівській губернії, а також виявити особливості його формування.

Третя група джерел з досліджуваної теми представлена низкою дореволюційних періодичних видань. У даному дослідженні до аналізу можуть бути залучені окремі періодичні видання, які містять достатню кількість цікавих відомостей щодо розвитку історичного краєзнавства в досліджуваних губерніях Лівобережної України. Головним чином, публікація історико-краєзнавчих за тематикою статей і доповідей на шпальтах газет і журналів, мала на меті популяризацію історико-краєзнавчого руху серед широких верств населення. Значна кількість публікацій, присвячених висвітленню історико-краєзнавчих досліджень в Харківській губернії, міститься в таких періодичних виданнях, як “Южный край”, “Харьковские губернские ведомости” та “Украинская жизнь” [31, 35, 30]. Окремі проблеми розвитку історичного краєзнавства Полтавщини висвітлені, в основному, на сторінках періодичного видання “Полтавский вестник” [20]. Чернігівська губернія, в цьому відношенні представлена значно більшою кількістю періодики. Так, чимало цікавих матеріалів щодо розвитку історичного краєзнавства Чернігівщини, висвітлені в таких виданнях, як “Черниговская земская неделя”, “Черниговское слово”, “Черниговский край”, “Киевская старина”, “Исторический вестник”, “Литературно-науковий вісник”, “Живая старина” та інші [32, 34, 33, 13, 10, 14, 5].

Загалом, всі ці матеріали періодичної преси тих часів, є важливим джерелом для розуміння особливостей розвитку історичного краєзнавства в окремих губерніях Лівобережної України наприкінці XIX – початку XX ст. В них містяться цікаві відомості з багатьох питань і проблем тогочасного розвитку краєзнавчих досліджень, вивчення яких має, безумовно, важливе значення для вивчення розвитку історико-краєзнавчого руху в цілому.

До четвертої групи джерел належить мемуарна література. Слід зазначити, за кількістю праць, це найменша джерельна група. Висвітлення у мемуарах дослідників своєї активної історико-краєзнавчої діяльності, здійсненої в дореволюційний період, викликало настороженість у радянських урядовців, які бачили у цьому прояви небезпечного національно-визвольного руху. Це викликало значні труднощі у виданні подібних праць. Втім, певну частину мемуарної літератури все ж таки було згодом опубліковано. Спогади В. Вернадського, В. Ніколаєва, М. Гавриленка, В. Попадинця та інших мають цінність для вивчення історії розвитку Полтавського краєзнавчого музею – одного з головних осередків краєзнавства у

Полтавській губернії кінця XIX – поч. XX ст. [4, 17, 16, 1, 21, 2].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, аналіз джерельної бази по темі дослідження свідчить про значну кількість матеріалів, потрібних для детального вивчення процесу розвитку історичного краєзнавства в Харківській, Полтавській та Чернігівській губерніях наприкінці XIX – поч. XX ст. Збірники праць, звіти, періодичні видання, архівні документи та мемуари містять цінну інформацію про діяльність історико-краєзнавчих осередків в цих губерніях, дослідницьку роботу окремих місцевих краєзнавців, проведення заходів краєзнавчого характеру, а також наукових форумів з вивчення історії рідного краю тощо.

Наявність цих та інших джерел дає змогу досліднику ввести до наукового обліку багато нового фактичного матеріалу, а також сприяє глибокому науковому аналізу та більшій об'єктивності при висвітленні повноцінної картини дореволюційного розвитку історичного краєзнавства на Лівобережній Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Автобіографія кандидата біологічних наук Николаєва Валентина Фёдоровича. Рукопис. 12 октября 1959г.
2. Вернадский В.И. Дневники 1917-1921. / В.И. Вернадский. – Киев: Наукова думка, 1994. – 271 с.
3. Вестник Харьковского Историко-Филологического Общества: в 5 вып. / ред. Редин Е.К. – Харьков: Печатное дело, 1911-1914.
4. Гавриленко М.І. До історії археологічного відділу Полтавського Республіканського історико-краєзнавчого музею. Рукопис. / М.І. Гавриленко // НА ПКМ, – Од. зб. 03-19.
5. Живая старина, 1914 г.
6. Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXIX очередного созыва. 1903 г. – Полтава, 1904.
7. Записки Українського наукового Товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – Полтава, 1919. – Вип. 1.
8. Записки Українського наукового Товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – Полтава, 1920. – Вип. 2.
9. Инвентарная книга полтавского музея.// Ф ПКМ, – 1939, – №40.
10. Исторический вестник, 1910 г.
11. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869 – 1909 гг. – Москва: Тип. т-ва И.Д. Сытина, 1911. – 184 с.
12. К XII Археологическому съезду в Харькове // Исторический вестник / ред. Шубинский С.Н. – С-Петербург: Типография А.С. Суворина, 1902. – Т.89, июль. – С. 325 – 327.
13. Киевская старина, 1898 г., 1902 г.
14. Літературно-науковий вісник, 1900 г.
15. Материалы к оценке земель Полтавской губернии. Естественно-историческая часть: Отчёт Полтавскому губернскому земству. – Спб., 1890 – 1894 гг.
16. Николаев В.Ф. К истории Полтавского краеведческого музея. Рукопись. / В.Ф. Николаев – Умань, 1963. – 28 с.
17. Николаев В.Ф. Мои воспоминания. Рукопись / В.Ф. Николаев. – 155 с.
18. Отчёты о Естественно-Историческом Музее Полтавского Губернского Земства: 1891-1917 гг. – Полтава: Типо-литография Н.М.Старожицкого, Типо-литография Торгового Дома Л.Фришберг, Типография бр. Попиловых.
19. Отчёт Полтавской губернской земской управы за 1903 г. – Полтава, 1904. – Вып. I.
20. Полтавский вестник, 1906 г.
21. Попадинец В. Професор Щербаківський. 1876 –1957. Рукопис. / В. Попадинец // НА ПКМ.
22. Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества: в 14 т. / ред. Редин Е.К. – Харьков: Типография К.П. Счасни [Т. 1 – 4], Тип. Губернского Правления [Т. 5 – 11], Печатное Дело [Т. 13 – 14]. – 1886 – 1905.
23. Сборник циркуляров Полтавского Губернатора и губернского правления. – Т. – I за 1882 – 1887 годы. – Полтава: Тип. Губернского Правления, 1894.
24. Труды Полтавской ученой архивной комиссии: в 15 вып. / ред. Павловский И.Ф., Мальцев А.Ф., Падалка Л.В. и Пархоменко В.А. – Полтава: Тип. Г.И.Маркевича, 1905-1917.
25. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. (1905 – 1917): Библиографический указатель. /Сост. Супруненко А.Б. – Полтава, 1991. – 56 с.
26. Труды Черниговской губернской архивной комиссии. Тип. Губернского Земства, 1897 – 1919 гг.
27. Труды Черниговского предварительного Комитета по устройству XIV Археологического съезда в Чернигове. – Ч., 1908.
28. Труды XII археологического съезда в Харькове. 1902 г.: в 3 т. / ред. Уварова П.С. – Москва: Тип. Воронова, 1905.

-
29. Труды XII археологического съезда в Харькове. 1902 г.: в 3 т. / ред. Уварова П.С. – Москва: Тип. Воронова, 1905.
30. Т. 3. – 1905. – С. 272.
31. Украинская жизнь, 1913 г.
32. Харьковские губернские ведомости, 1889 – 1917 гг.
33. Черниговская земская неделя, 1914 г.
34. Черниговский край, 1917 г.
35. Черниговское слово, 1908 г.
36. Южный край, 1881 – 1914 гг.
-